

■ Explaining the Concept of Islamic Simplicity in Architecture (Through Examples of Contemporary Mosque Architecture)

Mohammad Hossein Mirza Kouchak Khoshnevis, PhD
(corresponding author)

Faculty of Architecture and urban Planning, Shahid Beheshti University

Akabar Haji Ebrahim Zargar, PhD

Professor Emeritus, Faculty of Architecture and urban Planning, Shahid Beheshti University

Mansoureh Tahbaz, PhD

Associate Professor, Faculty of Architecture and urban Planning, Shahid Beheshti University

Simplicity in architecture has always been considered a discussion of utmost importance in architectural circles. In this article, simplicity in architecture is explained in both its material and spiritual aspects. In the material point of view, simplicity is summed up as a means to achieve the desired material end in the architectural structure. In the spiritual perspective, though, in addition to the material aspect, the architectural work must also establish simplicity in order to achieve a spiritual end. The conformity of the material to the spiritual end in different religious teachings is interpreted as asceticism (Zuhd), whose qualities, levels and limits can vary depending on the worldview of each, and in turn it affects their architecture. Therefore, the main question of this research is what constitutes the Islamic simplicity and how it is manifested? The hypothesis cum answer to this question, does not consider Islamic simplicity as the elimination of ornaments, patterns, colours and signs from the architectural work. In line with this, a qualitative research is conducted based on descriptive-analytical method, in which the material aspect of simplicity is studied in architectural sources, whilst its spiritual aspects is sought in moral and religious sources. The results showed that contrary to the monastic approach that rejects any desire for the world, the Islamic simplicity considers true asceticism as based on moderation and creating the greatest divine closeness to the desire for the world. Therefore, an architecture based on Islamic simplicity is multifaceted, all of which intending to bring about a nearness to God. Islamic simplicity in mosque architecture was then studied as a manifestation of Islamic art. The results showed that the concept of simplicity in the architecture of contemporary mosques, both in

explaining the material end and its adaptation to the spiritual end, is not consistent with the Islamic simplicity explained in this study. This means that some mosques do not have their most desirable material condition and do not use true Islamic asceticism in explaining the spiritual end.

Keywords: Simplicity in design and architecture, Islamic Simplicity, Moderation, Asceticism and desire for the world, Monasticism.

تبیین مفهوم سادگی اسلامی در معماری

با بررسی نمونه‌هایی از معماری مساجد معاصر^۱

محمد حسین میرزا کوچک خوشنویس^۲

اکبر حاجی ابراهیم زرگر^۳

استاد دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی

منصوره طاهباز^۴

دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی

دریافت: ۲۸ تیر ۱۳۹۹

پذیرش: ۲۰ فروردین ۱۴۰۰
(صفحه ۴۱ - ۲۵)

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری نویسنده اول است با عنوان سادگی مسجد که به راهنمایی نویسندگان دوم و سوم در دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی در مردادماه سال ۱۴۰۰ دفاع شده است.

۲. نویسنده مسئول؛ دکتری معماری دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی

hossein.khoshnevis.hk@

gmail.com

3. a-zargar@sbu.ac.ir

(استاد ارجمند جناب آقای دکتر اکبر حاجی ابراهیم زرگر به افتخار سال‌ها خدمت در دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی در ۲۹ اسفند ۱۳۹۶ بازنشسته شده اند؛ فصلنامه صفا از ایشان قدردانی می‌کند).

4. m-tahbaz@sbu.ac.ir

5. A. Forty, *Words and Buildings*, p. 249.

6. P. Mollerup, *Simplicity a Matter of Design*, p. 15.

کلیدواژگان: سادگی در طراحی و معماری، سادگی اسلامی، حد اعتدال، زهد و رغبت به دنیا، رهبانیت.

چکیده

مبحث سادگی در معماری همواره از مفاهیم مهم و مطرح در محافل معمارانه به حساب می‌آید. در این مقاله با هدف تبیین سادگی از منظر اسلامی در معماری، سادگی در دو وجه مادی و معنوی تبیین می‌گردد. در وجه مادی، سادگی به ابزاری برای دستیابی به غایت مادی مطلوب در ساختار معماری خلاصه می‌شود. در حالی که در وجه معنوی، در اثر معماری باید به منظور دستیابی به غایتی معنوی نیز از سادگی بهره گرفت. در آموزه‌های ادیان و همچنین در مکاتب اخلاقی، از انطباق غایت مادی بر غایت معنوی به زهد تعبیر می‌شود که کیفیات و حدود آن بسته به جهان‌بینی دینی یا اخلاقی تفاوت می‌یابد و متعاقباً بر معماری آن‌ها نیز اثر می‌گذارد. سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که مفهوم سادگی از منظر اسلامی در معماری چه کیفیاتی را شامل می‌شود و چگونه نمود می‌یابد؟

در فرضیه این پژوهش، که پاسخی احتمالی است به این پرسش، سادگی از منظر اسلامی را بهره‌گیری از تنوع و تعدد عناصر در راستای انطباق غایت مادی بر معنوی در ساختار معماری می‌دانیم. به منظور اثبات این امر، در قالب پژوهشی کیفی و مبتنی بر روش توصیفی تحلیلی، مفهوم سادگی، هم در منابع حوزه معماری و هم در منابع اخلاقی و دینی، بررسی شده است. نتایج حاکی است که در سادگی اسلامی برخلاف

رویکرد رهبانیت که پیروان آن هرگونه رغبت به دنیا را پس می‌زنند، زهد حقیقی را مبتنی بر حد اعتدال و ایجاد بیشترین قرب الهی از رغبت به دنیا می‌داند. از این رو معماری مبتنی بر سادگی اسلامی از عناصر متعدد و متنوعی برخوردار می‌گردد که همگی در راستای رسیدن به قرب الهی است. در ادامه، سادگی اسلامی در معماری مسجد، به مثابه تجلیگاه هنر اسلامی، بررسی گردیده است. بنابر نتایج این بررسی، مفهوم سادگی در معماری مساجد معاصر، هم در تبیین غایت مادی و هم انطباق آن بر غایت معنوی، با سادگی اسلامی تبیین شده در این تحقیق منطبق نیست. بدین معنا که برخی مساجد نه از مطلوب‌ترین حالت مادی خود برخوردارند و نه در تبیین غایت معنوی از زهد حقیقی اسلامی بهره می‌برند.

مقدمه

سادگی از پرکاربردترین واژگان در ادبیات طراحی و معماری به حساب می‌آید؛^۵ چراکه به زعم بسیاری از متخصصین، «سادگی اصل و ریشه طراحی است».^۶ با این حال بسنده بودن به معانی و مفاهیم لغوی و عامیانه آن سبب عرضه درکی نادرست و سطحی از این مفهوم گشته است. این در حالی است که سادگی وجوه عمیق و

پرسش اصلی پژوهش

– سادگی از منظر اسلامی در معماری چگونه است و در چه حد و مرزی و کیفیتی تبیین می‌گردد؟

7. John Maeda, *The Laws of Simplicity*, p. 2.

۸. لغتنامه دهخدا، ذیل «سادگی».

9. Clare Booth Luce, "Chapter 17: Snobs, New Style", p. 239.

برخلاف آنچه عموم به نقل قولی از لئوناردو داوینچی نسبت می‌دهند، عبارت «سادگی غایت کمال است» را برای اولین بار کلر بوث لوس نویسنده و نمایشنامه‌نویس امریکایی در فصل فوق از کتاب *Stuffed Shirts* گفته شده است.

گسترده‌تری را در برمی‌گیرد و آن را تبدیل به مفهومی بسیار پیچیده می‌کند.^۷ از تعابیر و کیفیات منفی مانند ساده‌اندیش بودن، ابله بودن، زودباور بودن، و ناپخته و ابتدایی بودن تا کیفیاتی مثبت مانند خلوص داشتن، شیک بودن، زیبا و لوکس بودن، و آراسته بودن،^۸ همگی نشانه‌هایی از وجود لایه‌های مختلفی از معانی در مفهوم سادگی هستند که باید برای دستیابی به درکی عمیق و جامع از آن در نظر گرفته شوند؛ اما در این میان، سطحی غنی و مطلوب از سادگی وجود دارد که همواره طراحان و متخصصان این حوزه بدان اشاره و برخی آن را «غایت کمال» ساختار طراحی قلمداد می‌کنند،^۹ بدین معنا که، با بهره‌گیری از سادگی، ساختار معماری به مطلوب‌ترین حالت مادی (غایت مادی) خود نیل می‌کند.

از طرف دیگر، سادگی همواره یک فضیلت اخلاقی بسیار مهم مورد تأکید اکثر ادیان و مکاتب اخلاقی مختلف است که هریک، مبتنی بر جهان‌بینی‌شان، کیفیات متفاوتی از سادگی را توصیه می‌کنند. چارچوب مورد نظر این ادیان و مکاتب در قالب ساده‌زیستی برای پیروان خود برگرفته از نوع نگاه آنها به دنیا، طبیعت، و چگونگی بهره‌مندی از آن است تا بتوانند، با زدودن تعلقات بیهوده مادی، مسیر دستیابی به کمال معنوی را برای خود فراهم آورند. بدون شک این چارچوب می‌تواند در معماری پیروان آنها به منزله کالبدی که فضای سکونت، عبادت، تعلیم، کار و غیره را در بر می‌گیرد نیز اثرگذار باشد.

بنابراین می‌توان برای سادگی دو وجه مادی و معنوی قائل گردید. از منظر مکاتب مادی، سادگی تنها به وجه مادی آن خلاصه می‌شود. بدین معنا که بهره‌گیری از سادگی تنها در راستای دستیابی به مطلوبیت مادی اثر معماری است؛ اما در نگاه دینی و مکاتب معنوی، سادگی مشتمل بر وجه معنوی نیز خواهد شد تا بتواند ساختار معماری را با زدودن عناصر اضافی و بیهوده به سوی غایت معنوی آن هدایت کند. در این میان آیا می‌توان نفوذ رویکردهای رهبانی به سادگی، به‌ویژه در معماری مسجد، را از عوامل اصلی انحراف از مسیر حقیقی اسلامی آن دانست؟

از این‌رو مسئله اصلی این پژوهش بررسی و شناخت حدود و کیفیات سادگی از منظر اسلامی در معماری است. در این باره باید در گام اول به درکی صحیح و جامع از سادگی به‌مثابه یک اصل بنیادی در طراحی و معماری رسید. سپس وجوه و حدود سادگی را به‌منزله یک فضیلتی اخلاقی از منظر اسلامی بررسی خواهیم کرد تا در گام آخر بتوان به تبیین سادگی اسلامی در معماری پرداخت.

استفاده شده است. فرایند پژوهش به گونه‌ای خواهد بود که نخست سادگی را در دستیابی به غایت مادی طراحی بررسی می‌شود؛ اما در نگاه دینی به سادگی، به این توجه می‌شود که دستیابی به غایت مادی در طراحی کافی نیست و بایستی وجهی معنوی را نیز برای آن در نظر گرفت. در ادامه به بررسی نگرش و نحوه دستیابی به غایت معنوی مورد نظر از منظر آموزه‌های اسلامی خواهیم پرداخت. در انتها آنچه با عنوان حدود و کیفیات سادگی از منظر اسلامی از آن گفته می‌شود را در نمونه‌هایی از معماری مساجد معاصر به مثابه الگو و تجلی کامل سادگی اسلامی بررسی خواهیم کرد و به مشکلات آنها در مواجهه با این مسئله خواهیم پرداخت (ت ۱).

۴. مبانی نظری تحقیق

۱.۴ سادگی در راستای دستیابی به غایت مادی

سادگی سطوح و کیفیات گوناگونی را شامل می‌گردد. در معانی این مفهوم نیز با کیفیات مختلفی از ساده بودن مواجهیم. بالین حال درک مفهوم سادگی بدون در نظر گرفتن مفهوم پیچیدگی امری ممکن نخواهد بود. از این روست که برخی سادگی و پیچیدگی را نیازمند یکدیگر می‌دانند^{۱۲} و برخی دیگر سادگی را از درون پیچیدگی می‌یابند.^{۱۳} دن وارد، برای درک بهتر و بررسی ابعاد و کیفیات مفهوم

۱. فرضیه تحقیق

پاسخ‌های احتمالی به سؤال پژوهش را می‌توان در قالب فرضیات این گونه بیان کرد:

- سادگی از منظر اسلامی، مبتنی بر حد اعتدال زهد، تلاش می‌شود بیشترین قرب الهی از رغبت به دنیا حاصل شود.
- سادگی از منظر رهبانیت افراطی در حوزه معماری به معنای زدودن همه تزئینات، نقوش، و رنگ‌های متنوع از ساختار درونی و بیرونی اثر معماری است.

۲. پیشینه تحقیق

عمده منابع مکتوب در زمینه مسئله «سادگی در معماری» به وجه مادی سادگی محدود هستند. در این منابع از سادگی در راستای دستیابی ساختار طراحی به مطلوب‌ترین حالت مادی آن سخن گفته‌اند. برای نمونه، می‌توان پژوهش‌هایی در باب سادگی در ادراک بصری را معرفی کرد که، مبتنی بر روان‌شناسی ادراک و گشتالت، به بیان معیارهای زیبایی‌شناسی سادگی در اثر طراحی اختصاص دارند^{۱۴} و یا آثار دیگری را برشمرد که در آنها سادگی در مقابل تزئینات دانسته نشده، بلکه در نسبتی با پیچیدگی تبیین گردیده است، بالین حال در آنها نیز فقط به معیارهای زیبایی‌شناسی سادگی پرداخته‌اند.^{۱۵} اما آنچه در منابع معماری کمتر بررسی می‌شود پرداختن به وجه معنوی سادگی است که باید در چارچوب تعالیم دینی و یا مکتبی معنوی تبیین گردد. در این میان در هیچ منبعی سادگی از منظر اسلامی در معماری بررسی نشده که از اهداف این پژوهش به حساب می‌آید.

۳. روش تحقیق

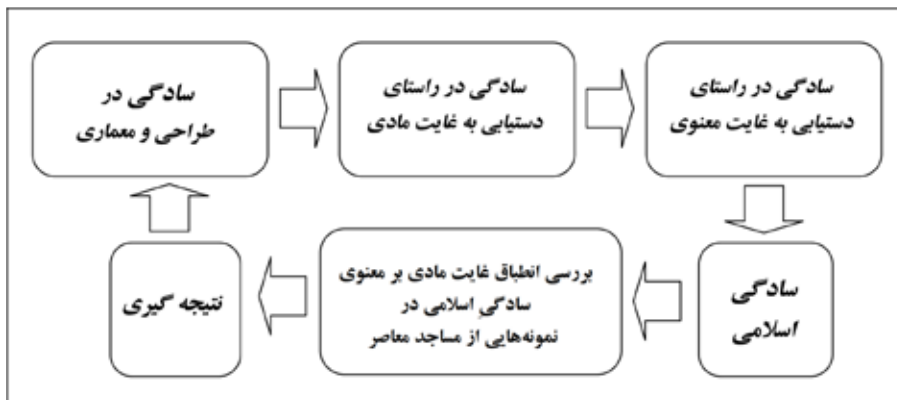
پژوهش حاضر یک تحقیق کیفی مبتنی بر روش توصیفی-تحلیلی است که در آن از روش‌های تحلیل محتوا و نیز استدلال منطقی برای تجزیه و تحلیل اطلاعات استفاده شده است. همچنین در گردآوری داده‌ها از روش‌های کتابخانه‌ای

۱۰. نک: رودلف آرنهایم، هنر و ادراک بصری.

۱۱. نک: یورگ کورت گروتز، زیبایی‌شناسی در معماری؛ پیر فن مایس، عناصر معماری از صورت تا مکان؛ مسعود وحدت‌طلب و معصومه نجفی، «کندوکاو در خاستگاه سادگی و پیچیدگی در معماری مساجد». نک: ۱۲.

John Maeda, *The Laws of Simplicity*.
13. A. Einstein, *The Ultimate Quotable Einstein*, p. 480.

ت ۱. فرایند پژوهش، مأخذ: نگارندگان.

ت ۲ (راست). چرخه سادگی، اقتباس:

Ward, *The Simplicity Cycle*.

ت ۳ (چپ). چرخه سادگی، اقتباس: Ibid.

توضیح «ت ۳»: اگر ساختار طراحی و معماری مبتنی بر مقتضیات زمانی، مکانی و نوعی به‌روزرسانی نشود، هم از حد مطلوب سادگی و هم از میزان مطلوبیت مادی آن کاسته خواهد شد؛ چراکه با ساختاری مواجهیم که دیگر نیازهای امروز ما را تأمین نمی‌کند، و به بیان دیگر زیاده از حد ساده و یا پیش پا افتاده شده است. از این‌رو چرخه سادگی همواره باید فعال باشد تا بتواند عناصر یک ساختار طراحی و معماری را مبتنی بر نیازهای زمانی، مکانی و نوعی آن به‌روزرسانی کند. عناصر بیهوده را بزاید و عناصر ضروری را به آن اضافه کند.

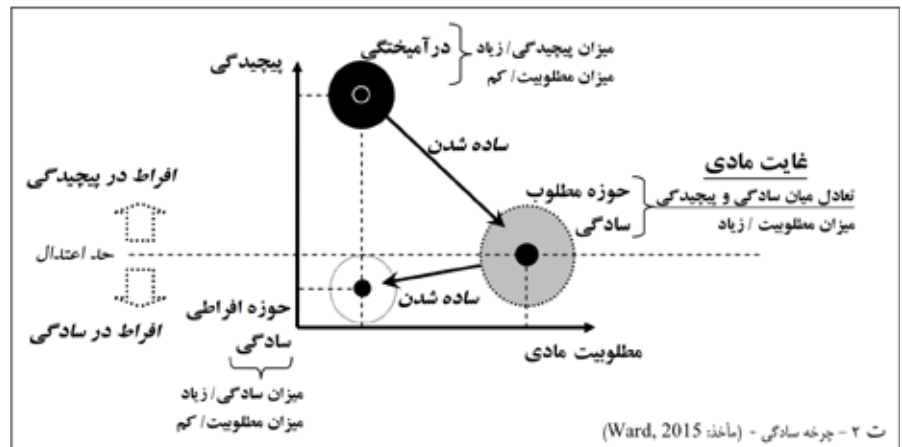
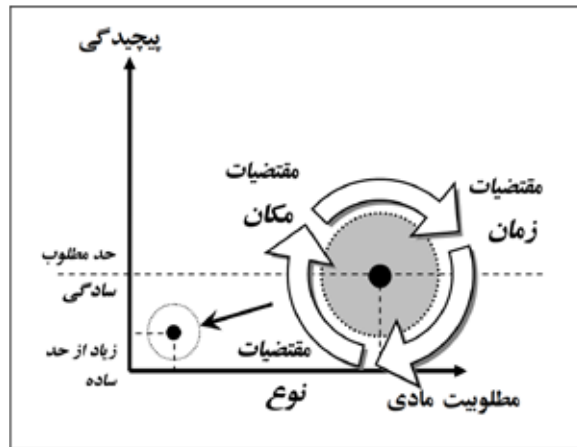
سادگی، مدلی را در قالب نمودار «ت ۲» ارائه می‌دهد که در آن همه سطوح و کیفیات سادگی در نسبتی میان پیچیدگی و مطلوبیت تبیین می‌شود.^{۱۴} با توجه به این نمودار، با آغاز فرایند طراحی، از آنجاکه طراح در ابتدای کار هنوز عنصری به طرحش اضافه نکرده است، پس هیچ پیشرفتی در ارتقای مطلوبیت نیز نداشته است. با اضافه شدن عناصر طراحی و به‌دنبال آن افزایش پیچیدگی در ساختار طراحی، به‌آهستگی میزان مطلوبیت نیز در آن افزایش می‌یابد؛ اما افزایش پیچیدگی در ساختار تا ابد با افزایش مطلوبیت در آن همراه نخواهد بود؛ چراکه اگر در افزودن عناصر و افزایش پیچیدگی افراط شود، با ساختاری مواجه خواهیم شد که از عناصر غیرضروری و بیهوده انباشته می‌گردد و به سوی درآمیختگی و آشفتگی کشیده می‌شود و مطلوبیتش از دست می‌رود. در اینجاست که سادگی با زدودن عناصر غیرضروری و بیهوده در ساختار حاصل می‌شود و با ایجاد نظم و هدفمندی در میان عناصر ضروری بر مطلوبیت آن افزوده می‌گردد. فرایند سادگی تا جایی ادامه می‌یابد که ساختار به نقطه طلایی و یا به بیان دیگر غایت مادی مربوطه، که دارای بیشترین مطلوبیت است، می‌رسد. از این نقطه به بعد نیز اگر بر فرایند ساده کردن اصرار شود و در سادگی افراط گردد، مجدداً از مطلوبیت ساختار کاسته خواهد

شد؛ چراکه این بار از عناصر ضروری آن می‌کاهد. در نتیجه با اعمال سادگی بیش از حد بر ساختار طراحی، از غایت مادی آن فاصله خواهیم گرفت. بر این اساس، باید حد تعادلی را میان سادگی و پیچیدگی عناصر در طراحی در نظر گرفت. ساختاری که نه آن قدر ساده و نه آن قدر پیچیده باشد؛ بلکه حد تعادلی از سادگی و پیچیدگی را در میان عناصر خود برقرار کند و با ایجاد هدفمندی و نظم مجدانه در میان عناصر ضروری در ساختار، بیشترین مطلوبیت مادی را برای آن فراهم آورد.

دستیابی به غایت مادی در فرایند طراحی برای طراح امری آسان نخواهد بود؛ چراکه گزینش عناصر و تصمیم برای باقی نگاه داشتن و یا زدودن آن در ساختار طراحی به‌شرط ایجاد بیشترین مطلوبیت امری بسیار دشوار است.^{۱۵}

۱.۱.۴. سادگی مفهومی نسبی و متغیر

سادگی در راستای دستیابی به غایت مادی امری نسبی است^{۱۶} و بسته به مقتضیات زمانی و مکانی و نوع ساختار متغیر خواهد بود؛ بدین معنا که برای باقی ماندن ساختار در نقطه غایت مادی، باید ساختار طراحی را مبتنی بر مقتضیات زمان، مکان، و نوع آن از عناصر بیهوده و غیرضروری زدود و عناصر ضروری و مهم را بدان افزود. از این‌رو همواره باید سادگی در ساختار طراحی به‌مانند

ت ۲ - چرخه سادگی - (مأخذ: Ward, 2015)

یک چرخه در جریان باشد^{۱۷} و خود را مبتنی بر مقتضیات زمان، مکان، و نوع به‌روزرسانی کند^{۱۸} تا به غایت مادی زمانه‌اش، که دارای بیشترین مطلوبیت است، برسد (ت ۳).

به‌طور مثال می‌توان به سیر تحول خودروی «مینی کوپر» اشاره کرد که در طول زمان به‌روزرسانی می‌شود و نواقص و مشکلات هر مدل جدید نسبت به مدل قدیمی‌تر برطرف و از جدیدترین فناوری‌ها نیز بهره‌مند می‌گردد. مدل‌های جدید

نسبت به مدل‌های قدیمی‌تر استهلاک کمتر، وزن کمتر، بدنه قوی‌تر، و در نتیجه قدرت و سرعت بیشتری خواهند داشت. مینی کوپر نمونه‌ای از ساختاری با غایت مادی است که همواره مبتنی بر مقتضیات زمان، مکان، و نوع آن به‌روزرسانی می‌شود و در حد مطلوبی از سادگی قرار می‌گیرد (ت ۴).

۲.۱.۴. معماری مدرن نگرش مادی و زمینی به سادگی

در نگاه مادی و دنیوی به سادگی، طراحان عناصر بیهوده و غیرضروری از ساختار طراحی را می‌زدایند تا بیشترین مطلوبیت مادی را برای آن فراهم آورند.

پرداختن به سادگی در وجه مادی آن یکی از دغدغه‌های اصلی معماران و اندیشمندان عصر روشنگری بود که پایه‌های مدرنیسم را در معماری در اواسط قرن هجدهم و در مقابل معماری سراسر افراط رکوکو در اواخر دوره باروک بنا نهادند. به‌طور مثال فرانچسکو میلیزیا منتقد هنری ایتالیایی می‌نویسد: مشکلات و نواقص معماری ناشی از فراوانی بیش از حد و افراط است. پس برای کامل کردن این نواقص باید اضافاتی را، که نتیجه حماقت و هوس هستند و موجب از شکل افتادن معماری می‌گردند، زدود. هرچه معماری ساده‌تر، زیباتر.^{۱۹}

در همین خصوص، رویکرد مدرنیته به سادگی مبتنی بر محدود کردن معرفت انسان به امور مادی است و با اصالت دادن به علم تجربی، جهان‌بینی علمی را جانشین جهان‌بینی دینی و فلسفی می‌کند. از این‌رو به اسطوره‌زدایی از جهان و رد

تأثیر نیروهای فوق طبیعی در امور زندگی برمی‌آید؛ و با تغییر رابطه انسان، جهان، و خداوند با یکدیگر، خدا را حذف و انسان را بر طبیعت حاکم می‌کند.^{۲۰} از این‌رو سعادت انسان به سعادت دنیوی و حاکمیت لذت‌گرایی ختم می‌گردد.^{۲۱} نتیجه این امر معماری‌ای است که سادگی آن در راستای تأمین نیازهای مادی، دنیوی، و حیوانی انسان است و همه عناصر آن در جهت برآوردن این نیازها طراحی شده‌اند (ت ۵).

بنابراین نسخه‌ای که معماری مدرن از سادگی تجویز می‌کرد را می‌توان نمونه‌ای از نگاه محدودشده به امر مادی در سادگی دانست که در گرو راهی از اتصال به امر معنوی است؛ البته اگر کسی صرفاً نگاهی زمینی به زندگی داشته باشد، می‌تواند از ظرفیت فضیلت سادگی بهره‌گیر و نیازی به بهره‌گیری از سادگی صرفاً با مفهومی معنوی و دینی ندارد؛

۱۴. نک:
Dan Ward, *The Simplicity Cycle*.
15. E.F. Schumacher, "Small is Beautiful", p. 22.
16. Mollerup, *ibid*.
17. Dan Ward, *ibid*, p. 42.

ت ۴. (بالا) سیر تحول خودروی مینی کوپر، مأخذ:

<https://www.cartoq.com/4th-generation-mini-cooper-and-cooper-s-unveiled>

ت ۵ (پایین). ویلای ساووا، مأخذ:

https://en.wikipedia.org/wiki/Villa_Savoye#/media/File:VillaSavoye.jpg

«خانه ماشینی برای زندگی» شعار لکوربوزیه در طراحی ویلای ساووا و یکی از شعارهای مهم معماری مدرن است (Le Corbusier, *Towards a New Architecture*). این ویلا نمونه ساختاری است که سادگی آن به غایت مادی محدود است و عناصر آن تنها در راستای تأمین نیازهای ماشینی و نه معنوی انسان در نظر گرفته شده‌اند.

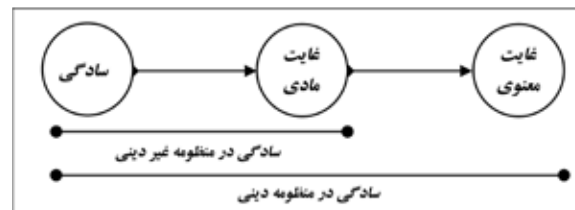
اما در منظومه دینی است که سادگی به شکلی کامل جلوه‌گر می‌شود.^{۲۲}

۲.۴. سادگی در راستای دستیابی به غایت معنوی

سادگی به‌خودی‌خود امری معنوی نیست، اما می‌تواند باشد. وقتی هدف ما معنوی باشد، سادگی که در خدمت آن است نیز معنوی خواهد بود. اگر هم نگرشی صرفاً مادی و زمینی داشته باشیم، سادگی می‌تواند نوعی اقدام سنجیده مادی و دنیوی باشد.^{۲۳} بنابراین دستیابی به غایت مادی به‌منزله پایان فرایند سادگی نخواهد بود.

در رویکرد ادیان الهی و مکاتب معنوی، دستیابی به غایت مادی نوعی آغاز ورود به منظومه‌ای جدید است که، به کمک سادگی، ساختار طراحی را به غایت معنوی می‌رساند. بر این اساس، دستیابی به غایت مادی شرط لازم سادگی و دستیابی به غایت معنوی شرط کافی در سادگی برگرفته از نگاه دینی و معنوی است (ت ۶).

هنر دینی تجربه‌ای زیباشناختی از امر متعال و قدسی است و امر قدسی از ساحتی فراتر از ماده و آسمانی صادر می‌شود.^{۲۴} در واقع در نگاه دینی به سادگی، ساختاری که به غایت مادی می‌رسد، هنوز نماد دل‌بستگی قلبی به دنیاست. از این رو باید مجدداً در نمودار سادگی قرار گیرد و این بار هر آنچه موجب دل‌بستگی قلبی به دنیا گردد و آن را از غایت معنوی خود دور می‌گرداند از خود بزدايد و ساده‌اش کند. از این روست که بورکهارت هنر دینی را برقراری پیوندی دوسویه میان جهان مادی (زمین) و غیرمادی (آسمان) می‌داند.^{۲۵} این انطباق غایت

۱۸. امر به‌روزرسانی ساختار طراحی و معماری مبتنی بر مقتضیات زمان، مکان، و نوع آن باید تحت حدود عرف مکان، زمان، و نوع آن ساختار تبیین گردد؛ البته عرفی که ناشی از معرفت و نیازهای حقیقی است و نه هر عرف رایجی که احتمالاً دربرگیرنده نیازهای غیرضروری باشد. به‌طور مثال شرط دستیابی به غایت مادی در یک مسجد روستایی به‌کارگیری جدیدترین فناوری‌های ساخت از کشورهای پیشرفته صنعتی نیست؛ بلکه همان فناوری‌های ساخت که در عرف مکان، زمان، و نوع آن مسجد به کار گرفته می‌شود و با هدف پاسخ‌گویی به نیازهای حقیقی آن است کفایت می‌کند.

19. F. Milizia, *Le Vite de' più Celebri Architetti D'ogni Nazione e D'ogni Tempo*, p. 66.

۲۰. محسن قمی و مرضیه‌سادات سجادی، «بررسی الگوی زهد اسلامی در عصر حاضر»، ص ۱۲.

۲۱. نک: سیدمجید ظهیری، روشنفکری، مدرنیته و دیانت، ص ۱۸۵-۱۸۶.

۲۲. نک: سیدحسین اسلامی اردکانی، «در فضیلت سادگی»، ص ۴۱-۴۵.

۲۳. نک: همان.

۲۴. نک: زهرا رهنورد، حکمت هنر اسلامی، ص ۱۵-۱۸.

ت ع سادگی در منظومه دینی و غیر دینی، طرح: نگارندگان.

مادی بر غایت معنوی در هنر اسلامی همان تجربه‌ای است که در آن همه کثرت‌ها در حوزه نظمی بدیع به وحدت تبدیل می‌شوند. به بیان دیگر هنر اسلامی به‌صورتی است که می‌تواند با زدودن و رهایی از کثرت تشویش‌ها به آرامش وحدت در غایت معنوی اثر بازگردد.^{۲۶}

۱.۲.۴. سادگی به‌مثابه قناعت و زهد

اگر از سادگی به‌منظور رسیدن ساختار طراحی به غایت مادی آن بهره گرفته شود، می‌توان امر قناعت را صورت‌پذیرفته تلقی کرد؛ چراکه معمار تلاش می‌کند ساختار طراحی را از افزودن عناصر بیهوده و کاستن از عناصر ضروری از آن محفوظ بدارد و آن را در «حد کفایت» و یا به تعبیر غزالی در «حد حاجت»^{۲۷} خود نگاه دارد که بیشترین مطلوبیت مادی را نیز برای آن به‌همراه دارد. درحالی‌که شاید بتوان اظهار کرد جنس سادگی در معماری در راستای دستیابی به غایت معنوی «از قناعت به زهد» تغییر می‌یابد؛ چراکه معمار تلاش می‌کند تعلقات قلبی را از ساختار معماری حذف کند و تنها از عناصری بهره گیرد که معماری را به سوی غایت معنوی هدایت می‌کند.

«زهد» در لغات به معنای خلاف رغبت کردن و خواهش نکردن به لذات دنیوی است و در اصطلاح «زاهد» به کسی گفته می‌شود که هیچ امری بر او تسلط نداشته باشد، مگر خدای تعالی.^{۲۸} اگر فلسفه زهد غبارروبی دل است و هر علاقه‌ای به غیر خدا غباری بر آن باشد و بنابر نظر عرفا این تعلقات مادی را با غبارروبی و گردگرفتگی از «جان» بتوان علاج کرد، به گونه‌ای که «جان» به چیزی از دنیا و متاع آن تعلق خاطر نداشته باشد؛ یعنی نه‌فقط در عمل بلکه در باطن هم باید از همه‌چیز جز «دوست» دل برکند،^{۲۹} آیا می‌توان زهد در معماری را فرایند زدودن از هر آنچه که غیر خدایی است تعبیر کرد؟ و آیا در تبیین مفهوم سادگی در معماری، رسیدن به غایت مطلوب مادی یا قناعت مقدمه‌ای برای نیل به غایت معنوی است؟

۲.۲.۴. زهد از منظر اسلامی

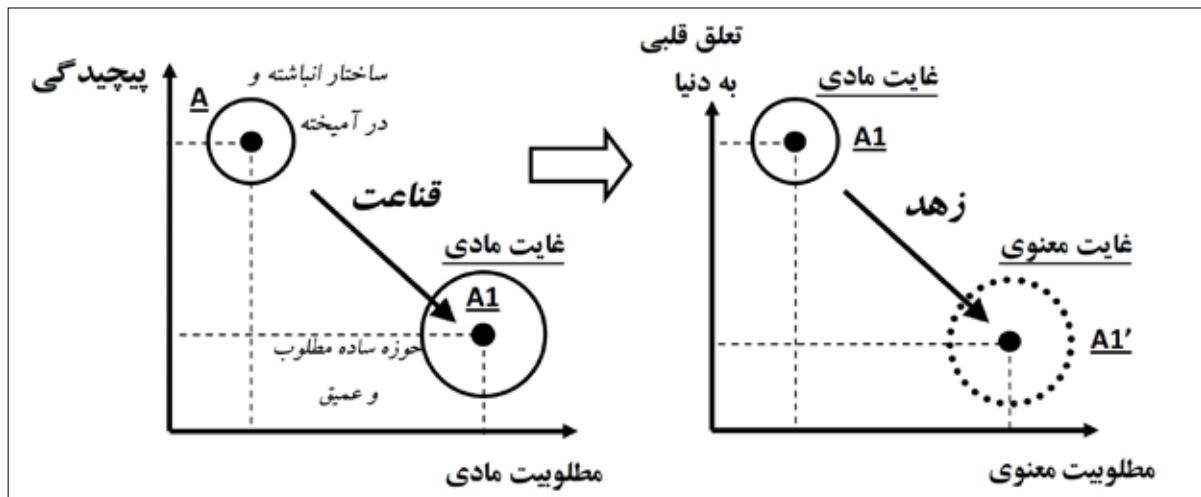
مفهوم زهد از منظر اسلامی با رویکرد رهبانیت تفاوت‌های اساسی می‌یابد و رهبانیت از دیدگاه زاهد نکوهش می‌شود. در قرآن کریم آمده است که: «رهبانیتی را که ابداع کرده بودند، ما بر آنان مقرر نداشته بودیم»؛^{۳۱} و نیز پیامبر اکرم (ص) فرموده‌اند: «رهبانیت در اسلام نیست».^{۳۲}

در صدر اسلام جریاناتی مانند اهل تصوف یا صوفیگری پدید آمدند که تحت تأثیر رهبانیت در دوران صدر مسیحیت برای دستیابی به کمال به روشی افراطی روی آوردند.^{۳۳} از دیگر جریانات انحرافی در زهد می‌توان به خوارج و جاهلان در سال‌های اولیه شکل‌گیری اسلام نیز اشاره کرد.^{۳۴} جریانات انحرافی وابسته به اندیشه‌های سلفی و وهابی نیز زهد اسلامی را از مسیر حقیقی آن دور کرده‌اند.^{۳۵} البته ریشه طریقت رهبانی تنها به دین مسیحیت خلاصه نمی‌شود، بلکه همواره در سنت‌های دینی و اخلاقی پیش از آن مانند جینیزم، هندوئیسم،

بنابراین دستیابی به غایت مادی یا قناعت‌مندی ساختار معماری می‌تواند دریچه‌ای برای ورود به فرایند زهد و دستیابی به غایت معنوی آن باشد.^{۳۰} (ت ۷).

اگر معمار در طراحی خویش به همه نیازهای مادی مورد نیاز پاسخ‌گو باشد، او در واقع قناعت ساختاری را رعایت کرده، اما لزوماً زاهدانه عمل نکرده است، درحالی‌که اگر او طراحی خویش را به‌مثابه نیل به کمال معنوی بیافریند، ساختار زاهدانه او حتماً قناعت‌مندی را نیز برقرار کرده است (ت ۸). زهد یک امر باطنی، درونی، و قلبی است، باین‌حال زدودن تعلقات قلبی به دنیا می‌تواند در زندگی مادی و ساختار معماری افراد نیز نمود بیرونی یابد. اگر زدودن در قناعت‌مندی جهت دستیابی به مطلوبیت مادی است، زدودن در دستیابی به غایت معنوی در راستای قرب الهی (مطلوبیت معنوی) بیشتر ساختار معماری است.

مفهوم زهد می‌تواند، بسته به نگاه ادیان مختلف به دنیا و چگونگی بهره‌مندی از آن در جهت دستیابی به کمال معنوی، تعابیر و کیفیات متفاوتی بیابد. در این راستا، برای تبیین سادگی اسلامی در معماری، شناخت مفهوم زهد در چارچوب اسلامی امری ضروری است.

۲۵. نک: محسن سرتیپی‌پور، «بن‌مایه‌های هنر اسلامی در اندیشه تینوس بورکهارت».
۲۶. رهنورد، همان، ص ۲۳.
۲۷. محمد بن محمد غزالی، *احیاء علوم الدین*، کتاب سوم، ربع مهلکات، ص ۴۶۴-۴۶۵.
۲۸. *لغتنامه دهخدا*، ذیل «زهد».
۲۹. عبدالله جوادی آملی، *مراحل اخلاق در قرآن*، ص ۱۸۵.
۳۰. اشاره به روایتی از امام علی (ع): «التزهد یؤدی الی الزهد - ساده‌زیستی منتهی به زهد می‌گردد» (عبدالواحد بن محمد تیمیمی آمدی، *غررالحکم و درر الکلم*، جلد ۱، ص ۲۹۱).
۳۱. سوره حدید: ۲۷.
۳۲. فخرالدین طریحی، *مجمع البحرین*، جلد ۲، ص ۷۵.
۳۳. محسن دلیری، *زاهد خلوت‌نشین*، نگاهی تطبیقی به زهد در مسیحیت و اسلام با رویکرد جهان معاصر، ص ۱۰.
۳۴. نک: هادی غلامی، *زهد حقیقی و زهد انحرافی*، ص ۱۶۶-۱۸۵.
۳۵. نک: جعفر سبحانی تبریزی، *آیین وهابیت*، ص ۴۵-۴۹.

ت ۷. (پایین) سادگی به‌مثابه قناعت و زهد، مأخذ: نگارندگان.

ت ۸. (بالا) نیل از سادگی به غایت معنوی، مأخذ: نگارندگان.

۳۶. عباس علی عمید زنجانی، تحقیق و بررسی در تاریخ تصوف، ص ۳۵.

ت ۹. (بالا) رویکرد زهد اسلامی به طبیعت، طرح: نگارندگان.
ت ۱۰. (پایین، چپ) حلقه طلا، مأخذ:

https://www.alibaba.com/product-detail/2017-simple-india-men-gold-ring_60651207388.html

ت ۱۱. (پایین، راست) انگشتر عقیق مردانه، مأخذ:

https://www.javaherbazar.com/product/61286/?utm_source=internal&utm_medium=goodsList&utm_campaign=animationIntroBox&utm_content=61286

بودیسم، و غیره نیز جریان داشته است.^{۳۶} با این حال تأثیرگذاری رهبانیت مسیحی بر زهد اسلامی همواره از مباحث پژوهشی مهم در حوزه معارف و علوم اخلاقی به حساب می‌آید.

برخلاف اندیشه رهبانیت که کار دنیا را از آخرت جدا می‌داند و پیروان خود راه برای نیل به کمال معنوی، به گوشه‌نشینی، عزلت، ریاضت، و ترک هرگونه رغبت و تعلق به دنیا فرامی‌خواند، از منظر اسلامی زهد دنیا را وسیله‌ای برای دستیابی به کمال مطلوب معنوی انسان قلمداد می‌کند و به آن رغبت نشان می‌دهد. بر این اساس از منظر زهد اسلامی دنیا و آخرت با یکدیگر مرتبط هستند و در تعامل با هم قرار می‌گیرند، به گونه‌ای که دنیا به مثابه مزرعه‌ای است که انسان توشه آخرت خود را از آن تأمین می‌کند.^{۳۷} بدین ترتیب معماری

با اندیشه اسلامی در اساس با اندیشه رهبانیت افراطی در تضاد است.

اگر در اندیشه رهبانی رغبت به دنیا مذموم شمرده می‌شود، از منظر زهد اسلامی دنیا نه تنها شر و مذموم نیست، بلکه خیر و مقبول هم دانسته می‌شود. از منظر اسلامی دنیای مذموم همان ارتباط نفسانی است که فرد با عالم برقرار می‌کند. دنیا نفس اماره انسان است و تعلق نفسانی او به مظاهر دنیوی به حساب می‌آید. دنیا به معنای مذموم آن حجاب حقیقت است و واسطه فریب و تعلقی نفسانی است که آدمی با عالم برقرار می‌کند.^{۳۸} پس می‌توان نتیجه گرفت که معماری اسلامی در تبیین غایت معنوی خویش با استفاده از رغبت دنیوی باید روی به سوی کمال داشته باشد، ولی رهبانیت افراطی تنها در رؤیای این اندیشه باقی مانده است.

از منظر اسلامی دنیا به معنای ممدوح و پسندیده آن سرایی است که مقدمه و کشتزار آخرت به حساب می‌آید و باید با آن نسبتی اخروی بیابد. باید دنیا را به درستی پیمود تا هم دنیا را داشت و هم آخرت. نتیجه آن می‌شود که در درک صحیح دنیا، انسان با عالم رابطه‌ای دنیوی برقرار نکند، بلکه با همه امور هستی «رابطه‌ای اخروی» برقرار کند و زندگی این جهانی را اصیل نداند و آن را «الی» بداند، نه «غایی».^{۳۹} معماری از منظر اسلامی نه تنها در محدودیت پاسخ به غایت مادی باقی نمی‌ماند، بلکه آن را مقدمه‌ای برای رسیدن به کمالات معنوی می‌داند (دنیای ممدوح معماری).

امام سجاد^(ع) در توصیف دنیای ممدوح و مذموم از تعبیر دنیای رساننده و نفرین شده استفاده می‌کند و می‌فرماید:

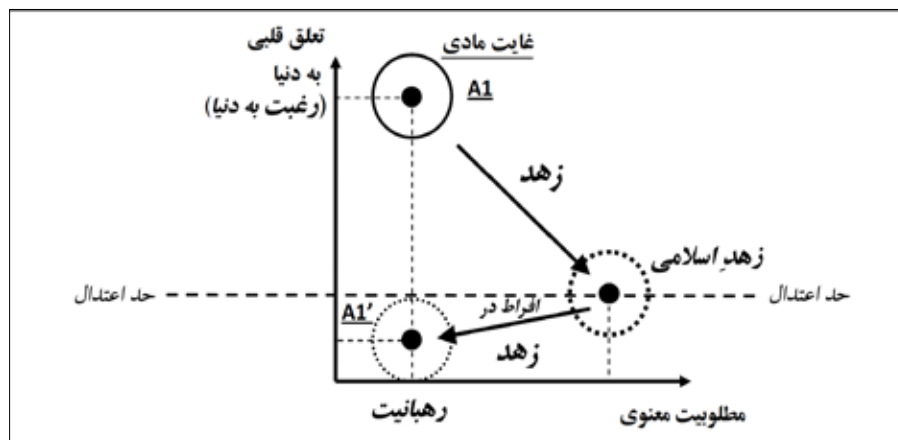
دنیا دو نوع است: دنیای رساننده و دنیای نفرین شده. اگر با عالم رابطه‌ای دنیایی (پست) برقرار شود، همه چیز رنگ دنیایی می‌گیرد و زندگی این جهانی و آن جهانی نفرین شده می‌گردد؛ و اگر با عالم رابطه‌ای اخروی (متعالی) برقرار گردد، همه چیز رنگ اخروی به خود می‌گیرد و زندگی این جهانی رساننده به آخرتی نیکو می‌گردد.

توضیح «۱۰ و ۱۱»: سادگی ساختار حلقه طلا به غایت مادی آن محدود می‌شود و صرفاً برای نشان ازدواج زوجین استفاده می‌شود. در حالی که در انگشتری عقیق به غایت معنوی وارد و تلاش می‌شود به منزله رساننده عمل کند و با همه عناصر آن رابطه‌ای اخروی برای مخاطب ایجاد کند.

ایجاد بیشترین مطلوبیت معنوی در ساختار در نسبتی معین میان زهد و رغبت به دنیا حاصل می‌شود که اگر این نسبت از میان رود، برقراری رابطه اخروی میان عناصر به روابطی دنیوی نزول می‌یابد. از این روست که گاه در برخی از انگشترهای عقیق نیز آثار روابط دنیوی و پرداختن به منیت را پررنگ‌تر از برقراری رابطه اخروی و پرداختن به عبودیت می‌بینیم.

۳۷. مرتضی مطهری، سبیری در نهج البلاغه، ص ۵۱۵.
۳۸. مصطفی دلشاد تهرانی، سیره نبوی منطقی عملی، ص ۱۳۶.
۳۹. همان، ص ۱۴۰.
۴۰. محمد بن یعقوب شیخ کلینی، ترجمه و متن اصول کافی، ص ۳۱۶.
۴۱. برقراری حد اعتدال در زهد به منزله فضیلتی که در مقابل رذیله «حب دنیا و مال» قرار می‌گیرد، منجر به برقراری اعتدال در قوه شهویه انسان می‌شود که عامل جذب خواستنی‌ها و ایجاد انگیزه برای رسیدن به مطلوب در انسان است. نتیجه این اعتدال در قوه شهویه نیز دستیابی انسان به فضیلت «عفت» است (سیدمحمد مهدی حسینی همدانی، زهد - دفتر دوم سلوک اخلاقی، ص ۱۶).
۴۲. همان.

ت ۱۲. حوزه زهد اسلامی، طرح: نگارندگان.

بدین معنا که در ساختار معماری نه عنصری کم باشد و نه زیاد، بلکه کلیات ساختار در حد کفایت (قناعت‌مندی) و تعادل قرار گیرد، به‌منظور دستیابی به غایت معنوی نیز بایستی میان زهد و رغبت تعادل و توازن بین عناصر معماری ایجاد گردد تا بیشترین مطلوبیت معنوی حاصل شود. به‌این ترتیب با حذف عناصر نامطلوب معماری که تعلقات قلبی به دنیا را باعث می‌گردند و استفاده از عناصری که مخاطب خود را به مقام قرب الهی نزدیک‌تر می‌بیند، زهد و رغبت در معماری تبیین می‌گردد.

زهد مطلوب نقطه‌ای در نمودار است که می‌تواند بیشترین قرب الهی را از رغبت به دنیا حاصل کند و این همان ویژگی خاص زهد اسلامی است که به فرموده حضرت علی (ع): «اشتقاق تمام داشتن به آن چیزی است که در نزد خداوند است»^{۴۳} از این رو برخلاف رویکرد افراطی رهبانیت از رغبت دنیوی و مطلوبیت معنوی بیشتری برخوردار است (ت ۱۲).

۴.۲.۴. مسجد مصداق تمام و کمال سادگی

معماری اسلامی سرشار از مصادیقی است که حاکی از برقراری سادگی در راستای دستیابی به غایت مادی و معنوی آنهاست؛ اما در میان اقسام گوناگون معماری، این مساجد هستند که، به‌دلیل

به همین سبب است که هیچ‌چیز نزد خداوند ملعون‌تر و مغبوض‌تر از دنیای مذموم و هیچ‌چیز محبوب‌تر از ترک دنیای مذموم و پشت کردن به آن نیست.^{۴۴}

پس دنیای ممدوح و پسندیده دنیایی است که ارتباط درستی با مظاهر حق و زندگی دنیوی برقرار گردد و به‌وسیله آن راه تعالی گشوده شود و انسان به کمال دست یابد (ت ۹).

بر این اساس، اگر از سادگی تنها در راستای دستیابی به غایت مادی بسنده شود، ساختار طراحی و معماری در دنیای مذموم باقی می‌ماند؛ اما اگر برای سادگی در معماری غایتی معنوی در نظر گرفته شود، بدین معناست که ساختار طراحی پس از دستیابی به غایت مادی خود و رسیدن به یک معماری قناعت‌مند، باید به‌منزله یک «رساننده» رابطه‌ای اخروی برای مخاطب ایجاد کند. معماری که با عالم تنها رابطه‌ای دنیایی (پست) برقرار کند، مذموم می‌گردد؛ و اگر با عالم رابطه‌اش اخروی (متعالی) شود، رساننده به آخرتی نیکوست. برای این کار معماری باید به سوی غایت معنوی از دنیای مذموم به زهد گراید و هر آنچه نشانه و دل‌بستگی به دنیا دارد از خود بزاید و عناصری به خود اضافه کند که وجهی الهی و به بیان دیگر رنگ و بویی خدایی دارند (ت ۱۰ و ۱۱). البته حد این زهد باید در چارچوبی مشخص تبیین گردد؛ چراکه افراط در آن ساختار طراحی را از غایت حقیقی اسلامی آن دور می‌کند.

۴.۲.۳. زهد و رغبت مبتنی بر حد اعتدال

زهد از منظر اسلامی شامل حد و حدودی معین است. این حد و حدود تحت فرمان و کنترل عقل اداره می‌شود و مبتنی بر رعایت حد اعتدال^{۴۱} و میانه‌روی و جلوگیری از کشیده شدن به سوی افراط و تفریط در آن است.^{۴۲}

همان‌طور که در معماری به‌منظور دستیابی به غایت مادی باید رابطه‌ای متعادل و متوازن در میزان سادگی و پیچیدگی عناصر برقرار کند تا به بیشترین مطلوبیت مادی منجر شود،

۴۳. تمیمی آمدی، غررالحکم و درر الکلم، ص ۲۷۵.

۴۴. حسن مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن الحکیم، ج ۵، ص ۵۱.

۴۵. احمدرضا اخوت و دیگران، سند فعالیت‌های مسجد، ص ۱۹-۲۱.

۴۶. کامبیز نوایی و دیگران، «مسجد، تمثال انسان کامل»، ص ۵۸.

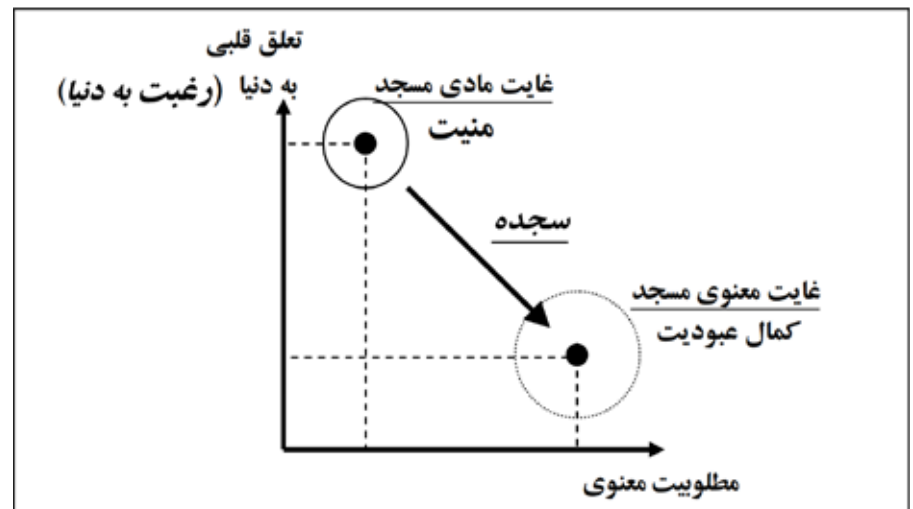
۴۷. نک: تیتوس پورکهارت، «نظری بر اصول و فلسفه هنر اسلامی».

۴۸. جمال‌الدین مهدی‌نژاد و دیگران، «جستاری بر ویژگی‌های معماری ایرانی اسلامی و هنرهای قدسی مبتنی بر تعالی معماری»، ص ۴۲.

ت ۱۳. غایت معنوی مسجد، طرح: نگارندگان.

جایگاه و نقششان در جامعه اسلامی، باید مصداق تمام و کمال سادگی باشند که علاوه بر تأمین شرایط کالبدی مطلوب برای به‌جا آوردن احکام شرع (غایت مادی)، ساختاری مبتنی بر ذکر خدا نیز فراهم آورند (غایت معنوی). غایت معنوی مسجد را باید در ریشه و معانی فعل سجده جستجو کرد؛ چراکه مسجد اسم مکان از ریشه «سجد» است. برخی کتاب‌های لغت این ماده را این‌طور تعریف کرده‌اند: «کمال خضوع به گونه‌ای که اثری از منیت باقی نماند».^{۴۴} پس سجده را می‌توان نماد رهایی از منیت و نیل به سوی عبودیت قلمداد کرد. بر این اساس، سجده بروزی از تصدیق و اقرار به عبودیت است که جلوه‌گر می‌شود و خود را در درک علو معبود و امر او نشان می‌دهد. درحقیقت سجده عکس‌العمل امر خداوند و نماد عبودیت در برابر امر اوست. از چنین فعلی که نماینده امر عبودیت خداوند است، مسجد یعنی محل برای سجده پدیدار می‌شود. بدین ترتیب مسجد محلی برای امر شدن برای عبودیت و اجابت آن امر است^{۴۵} (ت ۱۳).

از این‌رو پس از دستیابی به غایت مادی، ساختار مسجد باید با همه عناصر دنیوی خود امر سجده را به‌جا بیاورد و رابطه‌ای

اخروی ایجاد کند و هر آنچه آن را از غایت معنوی خود دور می‌کند، بیهوده شمرد و از خود بزدايد و هر آنچه آن را به قرب الهی نزدیک می‌کند را به خود بیافزاید (تعادل میان زهد و رغبت). مسجد باید نمایانگر کمال جویی باشد و همه چیز آن، از انتظام کلی گرفته تا تک‌تک اجزای آن، باید آیت جستجوی کمال باشد. به این ترتیب مسجد داعی به ذکر نیز می‌شود و حاضران را به جستن کمال می‌خواند. از منظر اسلامی خداوند متعال عالم را با زیباترین و تمام‌ترین نظام ممکن برافراشته است. هر آنچه در این عالم وجود دارد دقیق، کامل، و منظم است و به قدر هندسه آفریده و در جای شایسته نهاده شده است. مسجد نیز باید نماینده این نظام هستی باشد و این نظام احسن و اتم و اکمل را بنمایاند و دیگران را بخواند که به این عالم صغیر که نسخه عالم کبیر است نظر کنند و در همه جای آن قدر و نظم و کمال و جمال بیابند؛ عالم صغیر پرداخته‌ای باشد که الگوی آن زیرنقش پنهان و منظم عالم است.^{۴۶} مسجد، مصداق تمام و کمال سادگی، باید غایت مادی خود را به کامل‌ترین شکل بر غایت معنوی انطباق دهد و به بیان دیگر به صورت تمام و کمال

عالم محسوس آن بازتاب عالم معنوی گردد؛ و نه به‌خاطر شکل‌های شمایل‌گرایانه، بلکه به‌واسطه هندسه و وزن، به‌واسطه اسلیمی‌ها و خوشنویسی حقیقت متعالی وحدت الهی را منعکس سازد.^{۴۷}

تزئینات و حرکت‌های موجود در مقرنس‌ها و مشبک‌ها به زبان تمثیل و به شکلی انتزاعی رب‌النوع خود را متظاهر می‌کنند. کاربرد هندسه‌های مختلف دوبعدی مثل مربع و دایره (شمسه) و اشکال سه‌بعدی مانند مکعب و کره (گنبد) در معماری اسلامی نماد و تمثیل زمین و آسمان هست^{۴۸} که همه و همه معماری اسلامی را سرشار از رنگ، تزئینات، و نقش‌ونگار برگرفته از طبیعت عالم می‌کنند که ضمن جلوه‌های زیبای مادی همواره به‌مثابه رساننده فعال هستند و رابطه‌ای اخروی را با خداوند متعال می‌سازند (ت ۱۴).

۴۹. محمدجواد مهدوی نژاد، «حکمت معماری اسلامی، جستجو در ژرف‌ساخت‌های معنوی معماری اسلامی ایران»، ص ۵۹.

ت ۱۴ (بالا). مسجد امام اصفهان، عکس از: صادق بصیرت، مأخذ:

<https://www.yjc.ir/fa/news/7432255/%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86%D9%90-%D9%85%D8%A7-%D9%85%D8%B3%D8%AC%D8%AF%D8%A7%D9%85%D8%AF%D9%85%D8%A7%D8%B5%D9%81%D9%87%D8%A7%D9%86>

ت ۱۵ (پایین). سادگی مساجد در دوران سنتی، طرح: نگارندگان.

به‌روزرسانی ممتد در غایت مادی ساختار طراحی و معماری از آغاز شکل‌گیری اسلام تا پیش از ورود مدرنیسم به معماری در سرزمین‌های اسلامی بوده است.^{۴۹} در واقع سادگی اسلامی در غایت مادی خود همواره به‌مثابه یک چرخه فعال بود و خود را مبتنی بر نیازهای زمانی، مکانی، و نوعی خود به‌روزرسانی می‌کرد و در حد مطلوبی از سادگی نگاه می‌داشت؛ اما با آمدن مکتب مدرنیسم به معماری به‌آرامی شاهد پدید آمدن شکافی عمیق و درنهایت قطع این به‌روزرسانی در معماری اسلامی گشته‌ایم (ت ۱۵).

سادگی معماری مدرن قائل به غایتی معنوی نبود؛ چراکه در منظومه‌ای کاملاً غیردینی تبیین می‌شد، از این رو سادگی خود را در سطح و کیفیتی کاملاً متفاوت با سادگی اسلامی و با رویکردی افراطی و ماشینی بنا می‌کرد. رویکرد منفعلانه معماران سنتی در اواخر دوره قاجار و پس از آن در قبال تحولات زمانه و نیز قدرت گرفتن معماران مدرن با ورود مصالح و فناوری‌های جدید در ساخت، امکان به جریان انداختن چرخه سادگی اسلامی در راستای به‌روزرسانی غایت مادی آن را مختل می‌کرد. این امر تا جایی ادامه یافت که عملاً معماران سنتی از چرخه سادگی در راستای دستیابی به غایت مادی

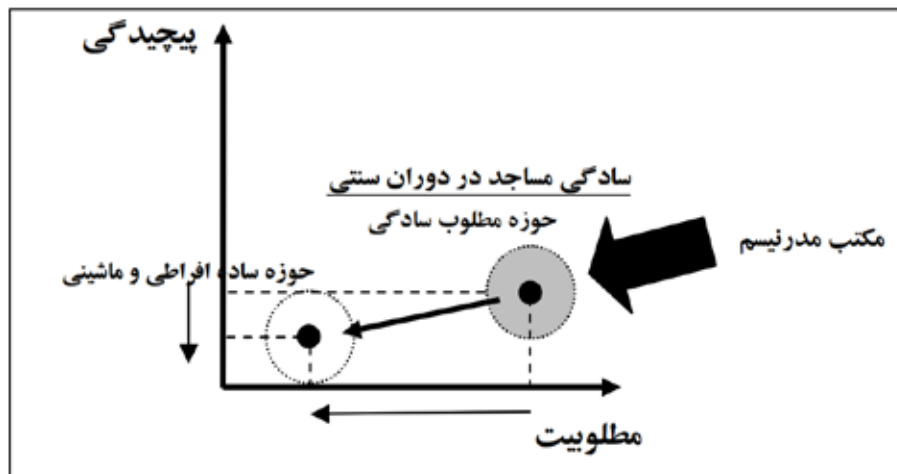
۵. تحلیل یافته‌های تحقیق

با توجه به مطالعه مبانی نظری پژوهش به نظر می‌رسد که تبیین سادگی اسلامی در معماری می‌تواند با دو مسئله مواجه گردد:

۱) غایت مادی در سادگی معماری اسلامی پاسخ‌گویی به حد مشروع نیازهای مادی مؤمنین است و عمدتاً به‌روزرسانی نمی‌شود و به بیان دیگر مبتنی بر مقتضیات زمانی، مکانی، و نوعی ساختار مادی طراحی و معماری نیست.

۲) غایت معنوی در سادگی معماری اسلامی حد تعادل به‌کارگیری زهد و رغبت به دنیاست که در برخی موارد به‌غلط تحت تأثیر رویکرد افراطی رهبانیت به زهد از هرگونه رغبت به دنیا پرهیز می‌کند.

در بررسی مسئله اول، پیش از این بیان گردید که قبل از ورود به فرایند زهد و دستیابی به غایت معنوی، نخست باید غایت مادی در حد مطلوب سادگی واقع شود و خود را مبتنی بر نیازها و مقتضیات زمانی، مکانی، و نوعی به‌روزرسانی کند. در این باره، آنچه سادگی اسلامی امروزه با آن مواجه است، نشان از عدم به‌روزرسانی آن در دستیابی به غایت مادی ساختار طراحی و معماری است (ت ۳). نگاهی اجمالی به تاریخ معماری اسلامی و بررسی تحولات آن حاکی از وجود یک

زمانی، مکانی، و نوعی آثار خود بازماندند. نتیجه این انفکاک امروزه آثاری است که هیچ نشانه‌ای از پیشرفت‌های زمانه خود ندارند و معماران آنها معیارهای زیبایی‌شناسی، عملکردی، و ساختی را از دوره‌ها و سبک‌های پیشین در معماری اسلامی وام می‌گیرند. این در حالی است که اگر چرخه سادگی اسلامی از همان ابتدا و در مواجهه با تحولات فناورانه از کار نمی‌ایستاد، می‌توانست غایت مادی خود را به‌روزرسانی و آثاری خلق کند که مبتنی بر مقتضیات زمانی، مکانی، و نوعی خود باشند.

در این راستا، امروزه گاه با مساجدی مواجهیم که یا عناصر، روش‌ها، و مصالح سنتی ساخته می‌شوند و یا معماران آنها اصرار می‌ورزند همان عناصر مساجد در سبک‌های پیشین معماری اسلامی را با مصالح و فناوری‌های جدید نمایش دهند. از منظر مفهوم سادگی هر دو رویکرد از حوزه مطلوب سادگی خارج شده است؛ چراکه در مورد اول به‌طور کلی مسجد مبتنی بر غایت مادی گذشته است و از چرخه سادگی و دستیابی به حد مطلوب سادگی زمانه خود بازمانده است و علی‌رغم پیشرفت‌ها، مصالح و روش‌های جدید در ساخت، خود را به همان روش‌های سنتی محدود می‌کند (ت ۱۶). در مورد دوم نیز معمار در تلاش است که به هر نحوی نتیجه انطباق غایت مادی بر غایت معنوی مسجدی در دوره خاصی از تاریخ معماری اسلامی را با مصالح جدید نمایش دهد که در واقع به معنای بی‌اعتنا بودن به

مقتضیات زمانی، مکانی، و نوعی مسجد و پتانسیل‌های جدیدی است که از انطباق غایت مادی زمانه خود بر غایت معنوی حاصل می‌گردد (ت ۱۷).

مسئله دوم سادگی در معماری اسلامی نوع غایت معنوی است که حد تعادل به‌کارگیری زهد و رغبت به دنیا است که در برخی موارد به‌غلط تحت تأثیر رویکرد افراطی رهبانیت به زهد از هرگونه رغبت به دنیا پرهیز می‌شود. عدم شناخت و تبیین جامع از زهد اسلامی منجر به ورود انحرافات گوناگون در این حوزه می‌شود که بر جهت‌گیری معماران و طراحان در دستیابی به غایت معنوی اسلامی در آثار ایشان اثرگذار است.

این جریان‌های افراطی به زهد، در قالب رهبانیت به‌دنبال حذف زوائد، هرگونه آرایه‌ای که نشان از رغبت به دنیا دارد را از ساختار معماری می‌زدایند، در صورتی که معماری اسلامی همواره تلاش می‌کند تا با به‌کارگیری از حد متعادلی از زهد و حد متوازی از رغبت به دنیای مادی، معماری را در راستای دستیابی به کمال معنوی هدایت کند (ت ۱۲).

در دوره معاصر، مساجد زیادی در نقاط مختلف جهان ساخته شده‌اند که سادگی آن‌ها خواسته یا ناخواسته مبتنی بر رویکرد افراطی به مقوله زهد است. در این مساجد به‌منظور دستیابی به غایت معنوی، معماری مسجد از هرگونه تزئین، نماد، و نشانه ساده می‌شود. دسته دیگری از مساجد را می‌توان اشاره کرد که

ت ۱۶ (پایین، چپ). گنبد مسجد دانشگاه شریف که در دهه ۱۳۷۰ توسط استاد رضا معاریان به شکلی کاملاً سنتی بنا گردید، مأخذ: <http://daily.sharif.ir/5131/%D9%81%D8%B1%D8%A7%D8%AA%D8%B1-%D8%A7%D8%B2-%DB%8C%DA%A9-%D9%85%D8%B3%D8%AC%D8%AF/#prettyPhoto>

ت ۱۷. (پایین، راست). گنبد و گلدسته‌های پیش‌ساخته، مأخذ: محسن قائمی، «گزارش تصویری، کارگاه ساخت گنبد و گلدسته مازندران».

اما از آنجاکه رویکرد رهبانیت و سادگی مدرن مبتنی بر افراط است، خروجی هردو فرایند نسبت به هم شباهت‌های زیادی می‌یابد (ت ۱۸ تا ۲۴).

معماران آنها قائل به غایتی معنوی برای طراحی مساجد نیستند و مبتنی بر سادگی افراطی و ماشینی بودن معماری مدرن، صرفاً به غایت مادی، به شکل افراطی سادگی قناعت کرده‌اند؛

ت ۱۸ و ۱۹ (بالا). مسجد سانچاکلار، بویوک چکمجه، ترکیه، مأخذ:

Thomas Mayer, "Sancaklar Mosque".

- چپ: نمای بیرونی؛
- راست: نمای درونی،

ت ۲۰، ۲۱، و ۲۲ (میان). مسجد حضرت ولی عصر (عج)، تهران، ایران، مأخذ:

Deed Studio, "The Groundbreaking modesty of Vali-e-Asr Mosque in Tehran".

- چپ: نمای بیرونی؛
- میان: نمای ورودی؛
- راست: نمای درونی،

ت ۲۳ و ۲۴ (پایین). مسجد چاندگائون، چیتاگونگ، بنگلادش

- چپ: نمای بیرونی؛
- راست: نمای درونی، مأخذ هردو:

<https://www.archdaily.com/81700/chandgaon-mosque-kashef-mahboob-chowdhury>

آن به غایت مادی در اثر طراحی است. درحالی که سادگی در وجه معنوی علاوه بر دستیابی به غایت مادی، تلاش می کند ساختار را بر غایتی معنوی انطباق دهد. از این انطباق در آموزه های دینی به زهد تعبیر می شود که بسته به نوع نگاه آن ها به دنیا و بهره مندی از آن (مفهوم رغبت) تفاوت می یابد. نبود درک درست از زهد اسلامی در معماری منجر به ورود رویکردهای رهبانی و افراطی به آن شده است و سادگی اسلامی را از مسیر حقیقی آن خارج کرده است.

بررسی نمونه هایی از معماری مساجد معاصر حاکی از آن است که سادگی اسلامی هم در دستیابی به غایت مادی و هم غایت معنوی با چالش مواجه است. از این رو برای تبیین «سادگی از منظر اسلامی در معماری»:

– در ابتدا از سادگی در راستای دستیابی به غایت مادی ساختار معماری استفاده می شود. غایت مادی در معماری به معنای قناعت مندی آن است، به گونه ای که معمار باید از زدودن عناصر ضروری و افزودن عناصر بیهوده به ساختار جلوگیری کند و خود را مبتنی بر مقتضیات زمانی، مکانی، و نوع به روزرسانی کند تا مطلوب ترین حالت مادی آن حاصل شود. این بدان معناست که

حد اعتدال در زهد و رغبت به معنای در برداشتن پیچیدگی با تعدد و تنوع عناصر بیشتر نسبت به رویکرد افراطی رهبانی است. در این پیچیدگی هیچ عنصر اضافی و غیر ضروری موجود نیست و هر آنچه در ساختار مسجد در نظر گرفته می شود در راستای ذکر و یادآوری حق تعالی است.

بر این اساس آنچه از سادگی در معماری اسلامی انتظار می رود این است که ساختار معماری علاوه بر اینکه از لحاظ غایت مادی همواره به روزرسانی شود، در انطباق به غایت معنوی نیز با به کارگیری حد مطلوبی از زهد و رغبت، عناصر بیشتر و متنوع تری از خود را در راستای قرب الهی به کار گیرد (ت ۲۵ تا ۲۸). از این رو ساختار یک مسجد باید از پیچیدگی های بیشتر تعددی و تنوعی، در مقایسه با سادگی رهبانی بدون نقش، تزئین، و رنگ برخوردار باشد.

۶. نتیجه گیری

در جمع بندی کلی آنچه در مبانی نظری این پژوهش بیان گردید، می توان برای سادگی در معماری دو وجه مادی و معنوی قائل شد. سادگی در وجه مادی به معنای خلاصه کردن

ت ۲۷ و ۲۸ (صفحه روبه رو، پایین).

مسجد الغدير، تهران، ایران
– راست: نمای درونی، مأخذ:

<https://avval.ir/profile/549b2/%D8%A7%D9%84%D8%BA%D8%AF%DB%8C%D8%B1>

– چپ: نمای بیرونی، مأخذ:

<https://foursquare.com/v/alghadir-mosque--%D9%85%D8%B3%D8%AC%D8%AF-%D8%A7%D9%84%D8%BA%D8%AF%DB%8C%D8%B1/524d6740498edf277578848a?openPhotoid=5e3abe8782c85b0008b9ae92>

ت ۲۵ و ۲۶. مسجد جامع شهرک

غرب، تهران، ایران

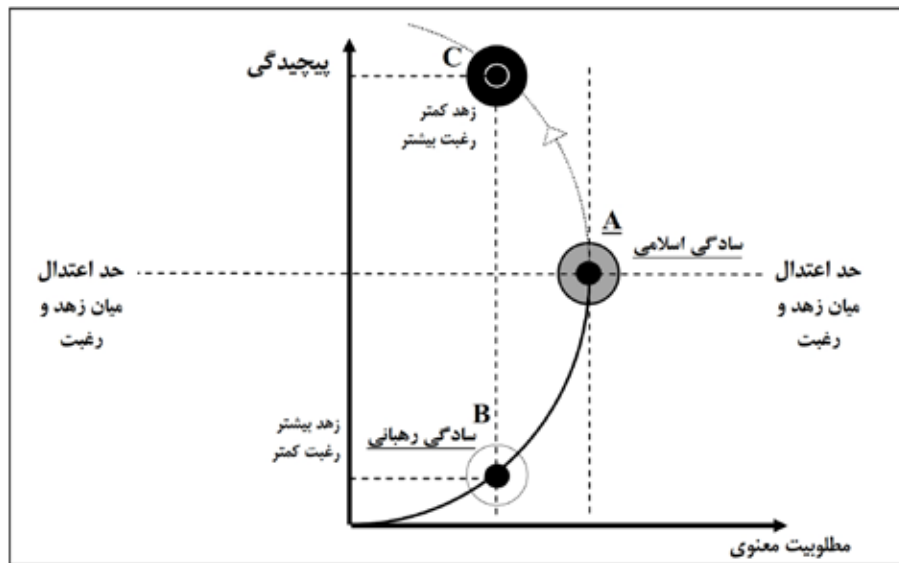
– چپ: نمای بیرونی.

– راست: نمای درونی،

مأخذ هردو: ibid.

ت ۲۹ (بالا). سادگی مسجد از منظر اسلامی، انطباق غایت مادی بر معنوی مبتنی بر حد اعتدال میان زهد و رغبت، طرح: نگارندگان.

را به صورت مدلی در «ت ۲۹» ارائه کرد. در این نمودار نتیجه انطباق غایت مادی بر معنوی به کسب بیشترین مطلوبیت معنوی از بیشترین میزان پیچیدگی (رغبت به دنیا) در ساختار طراحی و معماری حاصل شده است. از این رو حقیقی سادگی اسلامی به معنی بهره‌گیری از بیشترین میزان پیچیدگی و عناصر ضروری به شرط کسب بیشترین قرب الهی است.

ضمن استفاده از روش‌ها و فناوری‌های روز در ساختار طراحی و معماری باید معیارهای زیبایی‌شناسی، عملکردی، و ساختی خود را مبتنی بر نیازهای مخاطبان عصر حاضر تبیین کند. در منظومه دینی غایت مادی به منزله محصول نهایی فرایند سادگی نیست و تنها وظیفه ایجاد بستری مطلوب برای انطباق بر غایت معنوی را در ساختار به عهده خواهد داشت. این در حالی است که در منظومه غیردینی، از آنجاکه غایت معنوی ای وجود ندارد، غایت مادی محصول نهایی فرایند سادگی است. - ساختار معماری در منظومه دینی پس از دستیابی به غایت مادی (قناعت‌مندی) خود باید در انطباق به غایت معنوی زهد را به کار گیرد.

- مسیر زهد اسلامی باید مبتنی بر حد تعادل و توازن با رغبت به دنیا قرار گیرد و از کشیده شدن به سوی افراط جلوگیری کند. اگر در زهد افراط صورت پذیرد، سادگی اسلامی در معماری به طریقت رهبانی شباهت می‌یابد.

- برخلاف رویکرد رهبانیت در معماری، که به صورت افراطی هر عنصر وابسته به دنیا و طبیعت را از خود می‌زداید، زهد اسلامی مملو از عناصر، نشانه‌ها، رنگ، و تزییناتی است که می‌کوشد بیشترین قرب الهی را از رغبت به دنیا ایجاد کند.

- مسجد به مثابه شاخص‌ترین عنصر معماری اسلامی، شایسته‌ترین مکان برای بهره‌گیری از سادگی اسلامی در انطباق غایت مادی بر معنوی است.

در نتیجه، آنچه از سادگی مسجد از منظر اسلامی انتظار می‌رود، ساختاری است که غایت مادی خود را با روش‌ها و فناوری‌های روز برپا کند، سپس برای انطباق بر غایت معنوی با همه عناصر، نشانه‌ها، رنگ، و تزیینات خود رابطه اخروی ایجاد کند. از این رو، نمود سادگی اسلامی در معماری مسجد، برخلاف رویکرد رهبانیت از تنوع و تعدد عناصر و در نتیجه پیچیدگی بیشتری در ساختار خود برخوردار است.

بر این اساس می‌توان نظریه سادگی مسجد از منظر اسلامی

زهد و نبود بهره‌گیری از رغبت دنیوی است (نبود بهره‌گیری از عناصر ضروری) و یا رویکردی است (C) که با افراط در رغبت به دنیا ساختار را از عناصر و پیچیدگی‌های غیر ضروری انباشت می‌کند، که در هر دو رویکرد به کاستن از مطلوبیت معنوی منجر می‌گردد.

در این نقطه (A) ساختار طراحی و معماری هم مبتنی بر قناعت‌مندی است و هم توانسته است حد متعادلی از زهد و رغبت به دنیا را در خود برقرار کند. از این رو افراط در پیچیدگی و یا تفریط در آن به معنای خارج شدن از حد اعتدال و کاستن از مطلوبیت ساختار است. نتیجه این امر یا رویکرد رهبانی (B) به

منابع و مآخذ

- آرنهایم، رودولف. هنر و ادراک بصری: روان‌شناسی چشم خلاق. ترجمه مجید اخگر. تهران: سمت، ۱۳۹۳.
- اخوت، احمدرضا و کاظم حاجی رجبعلی و ابوالفضل رفیع‌ها و حسین مختاری. سند فعالیت‌های مسجد. تهران: نشر قرآن و اهل بیت نبوت (ع)، ۱۳۹۷.
- اسلامی اردکانی، سیدحسن. «در فضیلت سادگی». در اطلاعات حکمت و معرفت، سال دوازدهم، ش ۹ (۱۳۹۶).
- بورکهارت، تیتوس. «نظری بر اصول و فلسفه هنر اسلامی». ترجمه غلامرضا اعوانی. در جاویدان خرد (نشریه علمی وزارت علوم)، ش ۲ (۱۳۵۵).
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد. غرر الحکم و درر الکلم. انتخاب احادیث و ترجمه محسن موسوی، قم: انتشارات دارالحدیث، ۱۳۸۳.
- جوادی آملی، عبدالله. مراحل اخلاق در قرآن، قم: نشر اسراء، ۱۳۸۸.
- حسینی همدانی، سیدمحمد مهدی. زهد - دفتر دوم سلوک اخلاقی، قم: اسوه، ۱۳۹۳.
- دلشاد تهرانی، مصطفی. سیره نبوی منطق عملی، دفتر اول. قم: دیبا، ۱۳۸۳.
- دلبری، محسن. زاهد خلوت‌نشین، نگاهی تطبیقی به زهد در مسیحیت و اسلام با رویکرد جهان معاصر. تهران: سلطانی، ۱۳۹۶.
- رهنورد، زهرا. حکمت هنر اسلامی. تهران: سمت، ۱۳۸۴.
- سبحانی تبریزی، جعفر. آیین وهابیت. تهران: مشعر، ۱۳۸۵.
- سرتیبی‌پور، محسن. «بن‌مایه‌های هنر اسلامی در اندیشه تیتوس بورکهارت». در صفه، ش ۴۶ (بهار و تابستان ۱۳۸۷)، ص ۹۱-۱۰۰.
- طریحی، فخرالدین. مجمع البحرین. تحقیق احمد الحسینی. تهران: مرتضوی، ۱۳۷۵.
- ظهیری، سیدمجید. روشنفکری، مدرنیته و دیانت. مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۸۱.
- عمید زنجانی، عباس‌علی. تحقیق و بررسی در تاریخ تصوف. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۴۶ ق.
- غزالی، محمد بن محمد. احیاء علوم الدین، کتاب سوم، ربع مهلکات. ترجمه مؤیدالدین محمد خوارزمی، به کوشش حسین خدیو جم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۵۱، کتاب الکترونیکی: کتابخانه دیجیتالی تبیان.
- غلامی، هادی. زهد حقیقی و زهد انحرافی. مشهد: طنین قلم، ۱۳۹۲.
- فُن مایس، پیر. عناصر معماری از صورت تا مکان، ترجمه فرزین فردانش. تهران: دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۴.
- قائمی، محسن. «گزارش تصویری، کارگاه ساخت گنبد و گلدسته مازندران»، خبرگزاری ایسنا، ۷ شهریور ۱۳۹۳.
- <https://www.isna.ir/photo/93060704123/%DA%A9%D8%A7%D8%B1%DA%AF%D8%A7%D9%87-%D8%B3%D8%A7%D8%AE%D8%AA-%DA%AF%D9%86%D8%A8%D8%AF-%D9%88-%DA%AF%D9%84%D8%AF%D8%B3%D8%AA%D9%87-%D9%85%D8%A7%D8%B2%D9%86%D8%AF%D8%B1%D8%A7%D9%86>
- قمی، محسن و مرضیه‌سادات سجادی. «بررسی الگوی زهد اسلامی در عصر حاضر». در فصلنامه پژوهش‌نامه اخلاق، ش ۱۶ (تابستان ۱۳۹۱).
- شیخ کلینی، محمد بن یعقوب. ترجمه و متن اصول کافی، جلد ۲. ترجمه صادق حسن‌زاده. تهران: انتشارات قائم آل محمد، ۱۳۸۵.
- گروتز، یورگ کورت. زیبایی‌شناسی در معماری. ترجمه جهانشاه پاکزاد و عبدالرضا همایون. تهران: دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۹۰.
- مصطفوی، حسن. التحقیق فی کلمات القرآن الحکیم. تهران: مرکز نشر آثار عالمه مصطفوی، ۱۳۸۵.
- مطهری، مرتضی. سیری در نهج‌البلاغه. تهران: صدرا، ۱۳۷۸.

نوابی، کامبیز و کامبیز حاجی قاسمی و محمود ارژمند و مهرداد قیومی بیدهندی. «مسجد، تمثال انسان کامل». در صفحہ، ش ۲۶ (بهار و تابستان ۱۳۷۷).

وحدت طلب، مسعود و معصومه نجفی. «کندوکاو در خاستگاه سادگی و پیچیدگی در معماری مساجد». در دومین همایش ملی معماری و شهرسازی اسلامی، ۱۳۹۲.

Boothe Luce, Clare. "Chapter 17: Snobs, New Style". In *Stuffed Shirts*, Quote Page 239, New York: Horace Liveright, 1931.

Deed Studio, "The Groundbreaking modesty of Vali-e-Asr Mosque in Tehran", yatzer.com, 25th March 2019. <https://www.yatzer.com/valiasr-mosque>.

Einstein, Albert. *The Ultimate Quotable Einstein*. Princeton University Press, 2010.

Forty, Adrian. *Words and Buildings: A Vocabulary of Modern Architecture*. Thames and Hudson Ltd, London, UK, 2000.

Le Corbusier. *Towards a New Architecture*, Transl. Frederick Etchells. 1923, Published February 1st 1985 by Dover Publications.

Maeda, John. *The Laws of Simplicity*. Boston: MIT Press, 2006.

Mayer, Thomas. "Sancaklar Mosque", EAA - Emre Arolat Architecture.

<https://www.archdaily.com/516205/sancaklar-mosque-emre-arolat-architects#:~:text=Sancaklar%20Mosque%20located%20in%20Buyuk%20C3%A7ekmece,the%20essence%20of%20religious%20space>

Milizia, Francesco. *Le Vite de' più Celebri Architetti D'ogni Nazione e D'ogni Tempo*. precedute da un Saggio sopra l'architettura, Roma, 1768, Published by: ForgottenBooks, 2018.

Mollerup, Per. *Simplicity: A Matter of Design*. BIS publishers, Amsterdam, 2015.

Schumacher, E.F. "Small is Beautiful". An Essay, In *The Radical*

مهدوی نژاد، محمدجواد. «حکمت معماری اسلامی، جستجو در ژرف ساخت‌های معنوی معماری اسلامی ایران»، در نشریه هنرهای زیبا، دوره ۱۹، ش ۱۹ (مهر ۱۳۸۳)، ص ۵۷-۶۶.

مهدوی نژاد، جمال‌الدین و محمدصادق طاهر طلوع دل و حمیدرضا عظمتی و علی صادقی حبیب‌آباد. «جستاری بر ویژگی‌های معماری ایرانی-اسلامی و هنرهای قدسی مبتنی بر تعالی معماری»، در *دوفصلنامه پژوهش‌های هستی‌شناختی*، سال پنجم، ش ۱۰ (بهمن ۱۳۹۵)، ص ۳۱-۵۰.

Humanist, Vol. 37, No. 5 (August 1973).

Ward, Dan. *The Simplicity Cycle: A Field Guide to Making Things Better Without Making Them Worse*. Harper Collins Publishers, UK, 2015.

<https://avval.ir/profile/549b2/%D8%A7%D9%84%D8%BA%D8%AF%DB%8C%D8%B1>

https://en.wikipedia.org/wiki/Villa_Savoye#/media/File:VillaSavoye.jpg

<https://foursquare.com/v/alghadir-mosque--%D9%85%D8%B3%D8%AC%D8%AF-%D8%A7%D9%84%D8%BA%D8%AF%DB%8C%D8%B1/524d6740498edf277578848a?openPhotoid=5e3abe8782c85b0008b9ae92>

https://www.alibaba.com/product-detail/2017-simple-india-men-gold-ring_60651207388.html

<https://www.archdaily.com/81700/chandgaon-mosque-kashef-mahboob-chowdhury>

<https://www.cartoq.com/4th-generation-mini-cooper-and-cooper-s-unveiled>

https://www.javaherbazar.com/product/61286/?utm_source=internal&utm_medium=goodsList&utm_campaign=animationIntroBox&utm_content=61286

<https://www.yjc.ir/fa/news/7432255/%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86%D9%90-%D9%85%D8%A7-%D9%85%D8%B3%D8%AC%D8%AF-%D8%A7%D9%85%D8%A7%D9%85-%D8%A7%D8%B5%D9%81%D9%87%D8%A7%D9%86>